

Овим документом оснажена је и претпоставка да је самоопредјелене Грбљана одлучило њихов прелаз под турску власт последице закључења мира из 1503 године, јер је у њему наглашено да Грбљањи „радосно и добровољно“ желе примити млетачку власт, чиме је требало да се прикаже да је раније расположење Грбљана измјенењено у корист Републике.

Ослањајући се на наведено упутство Млетачке Републике Фрескију у коме, поред осталог, стоји: „Пошто би са стране жупљана могао имати великих неприлика и запрека код санцака да добијеш жупу...“, затим на Ђустинијанову тврдњу „да би Грбаљ припадао Котору, али се је у вријеме рата изгубио бирањем“ и, на крају, на пасус из горње одлуке који гласи: „Затим ћете га са свом вашом општроумношћу и вјештином увјерити да нас та провинција радосно и добровољно жели примити као господаре“, можемо претпоставку о самоопредјелену Грбљана за турску власт претворити у правилан закључак.

Овај докуменат је интересантан и по томе што се из њега види да су у доношењу тако важне одлуке, резервисане искључиво за Тајно вијеће, учествовали и претставници народа „*procuratores populi*“.

Procuratores populi, касније у италијанском облику *procuratori del popolo*, били су претставници грађанског сталежа. Њих је било свега три. Заступали су интересе грађанског сталежа, коме су и припадали, али им је конзервативно которско племство оспоравало свако право учешћа у управљању градом и у доношењу било каквих одлука које би се односиле на Которску општину као цјелину, што су они упорно настојали да постигну. Касније, кад су которски племићи постали буднији према тежњама грађана, учешће народних претставника у оваквом, па и у кудикамо мање важном послу, било је искључено. Истина, и за раније вријеме учешће народних претставника у одлукама Которске општине претставља изоловане случајеве. Неуобичајена сарадња племства и грађана у доношењу већ добро нам познате одлуке резултирала је и у избору посланика који су имали да издјејствују враћање Грбља Котору, односно Млетачкој Републици: један је био племић а други (Типковић) грађанин.

Сл. Мијушковић

МАНИФАКТУРЕ У БОКИ КОТОРСКОЈ 1834 ГОДИНЕ

Уз извјештај Ђ. Кр. Поглаварства у Котору од 1 маја 1834 године упућен Ђ. Кр. Владином претсједништву у Задру налази се један прилог који у преводу гласи:

„Списак фабрика и манифактура свих врста у Боки Которској

Град Котор

- 1) седам предионица свиле
- 2) тридесет ткаоница простог платна и сукна
- 3) седам кожара
- 4) једна мастионица

Подручје которско

- 1) једна фабрика цријепова и цигала у Кртолима

Подручје херцегновско

- 1) шест предионица свиле
- 2) четрдесет ткаоница платна и сукна
- 3) седам кожара

Подручје Будве

- 1) 33 ткаонице простог платна и сукна
- 2) четири кожара¹⁾

Према горњем списку, дакле, у Боки Которској је 1834 године постојало 135 манифактурских радионица и једна „фабрика“.

Појам „фабрика“ за производњу цријепова и цигала у Кртолима не само да се не може везати за новије значење ове ријечи већ се под тим појмом не може у овом случају подразумевати ни нека организована производња у једној радионици, пошто се израда цријепова и цигала у Кртолима вршила све до 1908 године на врло примитиван начин. Поједини Кртољани, сељаци, користећи врло богато и првокласно налазиште глине у својој непосредној близини, свакако још врло рано су се дали на израду цријепова а касније и цигала. С обзиром да се у грађевинске сврхе у Боки користио камен, израда цријепова је била кудикамо преча од израде цигала. Тек почетком овог вијека почиње већа употреба цигле у грађевинске сврхе у Боки Которској. Иако неорганизована, већ појединачна и примитивна, производња цријепова и цигала у Кртолима задовољавала је добар дио потреба у Боки Которској. Сем у Кртолима, експлоатисала су се, исто тако на врло примитиван начин, и друга налазишта глине по Боки Которској, међу којима нешто дуже времена налазиште у Доброти код Плагената, али та налазишта у поређењу са налазиштем у Крто-

¹⁾ Државни архив у Задру, Намјеснички архив, фасц. I поз. К — из преписа Антуна Милошевића поклоњених Државном архиву у Котору

лима далеко су заостајала у производњи, то се закључује на основу чињенице да о њима скоро и нема помена у документима који се чувају у Државном архиву у Котору, док се, напротив, о кртољској производњи и о њеном снабдијевању скоро свих мјеста у Боки Которској врло често говори.

Да је кртољско налазиште глине било најиздашније и најквалитетније, те према томе у погледу производње најстарије и најобимније, доказује и околност да је при самом том налазишту подигнута прва фабрика у модерном смислу те ријечи. Радови на изградњи ове фабрике трајали су од 1905 до 1908 године. Оснивачи ове фабрике, односно акционерског друштва „Прва Бокешка глинена индустрија у Кртољима“, били су др Руди Сарделић, др Јово Стефановић, Ђуро Вукотић, др Филип Лазаревић и др Ардоје Јововић. Капацитет ове фабрике био је 28.000 до 30.000 комада дневно, од чега је једна половина отпадала на цигле а друга половина на разне врсте цријелова. Експлоатациони терен обухватао је 300.000 квадратних метара. За преносење сировине са овако пространог налазишта коришћена је жичана жељезница.

У једном новијем елаборату²⁾ нашао сам сљедећи опис објеката овог постројења: 1) зграда у којој је смјештена радионица и дребанк димензија 20,50 x 5,80 м, 2) зграда у којој је столарска радионица димензија 16,70 x 5,80 м, 3) зграда у којој се налазила кухиња димензија 8 x 3,80 м, 4) зграда за канцеларије и станове чиновника — приземље и три спрата, 5) зграда за магацин 7 x 4,30, 6) депо, 7) зграда у којој су пресе (творница у ужем смислу) 52 x 22,20 м, 8) зграда за сушење 25 x 10 м, 9) резервоар за воду 18,30 x 7 м, 10) зграда за сушење (без назнаке димензија), 11) зграда за сушење 64 x 8,30 м, 12) зграда за сушење 35,60 x 8,30 м, 13) зграда за сушење 4,30 x 2,85 м, 14) магацин за угаљ 25,50 x 10 м, 15) зграда за магацин 19,70 x 4,10 м, 16) зграда за магацин 13,30 x 4,70 м, 17—21) још шест зграда за сушење у укупном површинском износу од 375,06 м², 22) мост дрвени са шинама дужине 35 м, 23) мост дрвени са шинама дужине 20 м, 24) зграда у којој су машине — приземље и три спрата, 25) зграда у којој је полазна станица жичане жељезнице за довоз материјала 15 x 4,50 м, 26) зграда за локобил 13,45 x 5,55 м, 27) зграда за ковачницу 4,20 x 5,10 м, 28) мост дрвени са трачницама за довоз угља за пећ дужине 30 м, 29) жичана жељезница којом се довози глина у дужини од 900 м за 16 вагона и двије станице, 30) цистерна са пијаћом водом 6,40 x 4,50 м, 31) цистерна за воду за индустријске сврхе 3,80 x 2,60 x 3,50 м, 32) димњак кружне пећи висок 48 м, 33) димњак локобилна висок 21 м; стројеви и алат: 1) кружна пећ са 16 комора, 2) парни локобил са гријачем, кондензатором и пумпом од 75 коњских снага; 3) пресе: а) преса фирме Лудвик

²⁾ Један примјерак овог елабората уступио ми је др Филип Лазаревић, лекар из Котора, на чему му најљепше захваљујем.

Хинтершвајгер, б) преса фирме Ј. Х. са прибором за израду гунних и празних цигала, в) револвер пресе фирме Ј. Х. са прибором за израду француског цријеп, г) Шлитген преса са прибором, д) ручна преса са прибором за израду површинских цигала, ђ) мала преса са прибором за пресовање модела од садре за француски цријеп, е) преса са прибором за израду трстенских цријепова; 4) три елеватора од приземља до трећег спрата зграде бр. 9, 5) два лифта за вагоне од приземља до трећег спрата зграде бр. 9, 6) три хоризонтална транспортера у првом, другом и трећем спрату зграде бр. 9, 7) апарат за мијешање глине.

Укупна вриједност земљишта, зграда и свих инсталација према судској процјени обављеној прије Другог свјетског рата износила је 7,830.960 динара.

Фабричко пристаниште могло је примити бродове средње тонаже. Пред фабриком се налазио велики плац на коме се слагао материјал спреман за продају. Довоз готовог материјала на пристаниште вршио се вагонетима.

У Боки Которској трошило се само око 40% производње ове фабрике, остало је ишло изван Боке од Сплита до Улциња, јер је на овој дугој релацији постојала само још једна фабрика ове врсте.

Сматрао сам потребним да донесем овај нешто детаљнији опис кртољске фабрике, пошто она више не ради од 1948 године, када су њене машине пренесене на друго мјесто а дрвенарија подијељена зајдруктама и сељацима за оправку кућа.

Кратко вријеме послје подизања ове фабрике подигнута је у Боки још једна и то у близини Тивта, која и данас ради.

Из поменутог списка из 1834 године види се да је тада манифактурна производња у Боки била ограничена на мали број артикала, и то оних за чију су производњу постојали добри услови.

Врло подеско тло за гајење дудова пружало је и добре услове за гајење свилене бубе, а јако развијена млетачка трговина свиленим тканинама гарантовала је добру прођу производњи свиленог конца, који се веома много тражио у млетачким манифактурама свилених тканина. По паду Млетачке Републике задуго се у Боки наставило гајење свилене бубе. Штавише, оно се појачало и кулминирало посљедњих деценија деветнаестог вијека. Истина, од 13 предioniца свиле, колико их је било 1834 године, тај број се шездесетих година прошлога вијека смањило и сва се свиларска индустрија Боке свела углавном на двије велике предioniце свиле у Прчању, чији је капацитет био знатно већи од оног који су укупно имале све предioniце из 1834 године. Прву велику предioniцу свиле на Прчању основали су Едуард и браћа Сбутега око 1860 године. У овој предioniци било је упуслено 50 радника и радница. Стручни радници били су махом из

Фурланије а помоћни из Боке. Сировина, тј. чауре свилене бубе, доношена је на Прчањ не само из Боке већ и из Црне Горе и то из Бјелопавлића, Пјешиваца и Зете. Да би се повећао извор сировина, 1875 године је у самом Прчању било усађено преко 1000 младих дудова. На Прчању је успијевала једна нарочита врста свилене бубе, која је давала одличну свилу јаке жуте боје. Када је у сјеверној Италији била куга захватила свилену бубу, Италијани су са Прчања набављали ново сјеме. Клупка свиленог конца из ове предioniце највише су се извозила у Милано и Лион. Чиста добит од ове предioniце износила је од седам до осам хиљада златних франака годишње. Негдје истовремено кад и браћа Сбутега, основали су своју предioniцу свиле и Иван и браћа Милин, такође у Прчању. Предioniца браће Сбутега престала је да ради почетком овог вијека, а она браће Милин нешто раније. Главни узрок престанка ове свилене индустрије на Прчању, а тиме и у Боки, била је конкуренција свјетске производње свиле, нарочито Кине и Јапана.³⁾

Велики број ткаоница платна и сукна био је условљен лаким и јевтиним набављањем потребних сировина и добром прођом за потребе становништва Боке и Црне Горе. У немогућности да дуго издржи конкуренцију са фабричним производима, и ова манифактура потпуно изумири у Боки крајем прошлог вијека.

У вези са манифактуром платнених и сукнених тканина, како се види из поменутог списка, на читавој територији Боке 1834 године била је само једна мастионица; она је морала бити јачег капацитета да би могла удовољити потребама.

У дванаест радионица за прераду коже припремао се материјал за обућу. Кожа се по повољним условима набављала највише из Црне Горе. Који је капацитет био ових радионица не може се утврдити, али се може претпоставити да је прерађена кожа не само задовољавала домаће потребе већ да је коришћена и као извозни артикал.

Иако је у списку из 1834 године наглашено да је то попис свих врста постојећих манифактура у Боки Которској, тешко нам је повјеровати да су у њему заступљене све тада заиста постојеће манифактуре у Боки.

Сл. Мијушковић

ИЗУМИРАЊЕ КОТОРСKE ВЛАСТЕЛЕ

Нотар Которске општине, Антонио Фруска, пописао је 8 марта 1782 которске властееске породице настањене у градовима Которског Залива и исељене; односно, пописао је све пунољетне

³⁾ Нико Луковић, Прчањ, Котор 1987, стр. 129.